

9 Pilsētas sarežģītā mantojuma pārvaldības problēmas, izaicinājumi un iespējamie risinājumi pilsētas tūrisma attīstības kontekstā: bijušā Rīgas geto teritorija Maskavas priekšpilsētā

Maija Rozīte

Līdztekus tūrisma galvenajai zonai – Vecrīgai – Rīgā arvien lielāku tūristu uzmanību piesaista viena no centra tuvajām apkaimēm – Maskavas priekšpilsēta, turpmāk tekstā saukta arī par Maskavas forštati. Tas ir pilsētas rajons, kurā atrodas ne tikai viena no populārākajām pilsētas tūristu piesaistēm – Centrāltirgus, bet arī ar holokaustu saistītas vietas – Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs, Horālās sinagogas piemiņas vieta, bijušā Rīgas ebreju geto teritorija. Maskavas priekšpilsēta ir viena no pilsētas mazāk attīstītām apkaimēm, kurā tikai pēdējā desmitgadē ir novērojama fragmentāra attīstība. Ņemot vērā ātrgaitas dzelzceļa “*RailBaltica*” celtniecību un ar to saistītās telpiskās izmaiņas Rīgas dzelzceļa stacijas teritorijā, šis pilsētas rajons piedzīvos būtiskas izmaiņas. Mainīsies tā vieta un nozīme ne tikai pilsētas struktūrā, bet arī tūrismā.

Šīs vietas padziļinātas izpētes mērķis bija noskaidrot, kā līdz šim attīstījusies pati teritorija ar sarežģīto mantojumu un tūrisms tajā, kā arī izprast galvenos nākotnes izaicinājumus pilsētas plānošanas, attīstības un tūrisma kontekstā. Pētījumā tika izmantota iesaistīto pušu pieeja. Lai gan pasaulē ir veikti pētījumi par vietējo iedzīvotāju un iesaistīto pušu attieksmi pret tumšā tūrisma attīstību, bet tādu ir maz (Wright, 2014; Kim, Butler, 2015), it sevišķi holokausta pētījumu jomā.

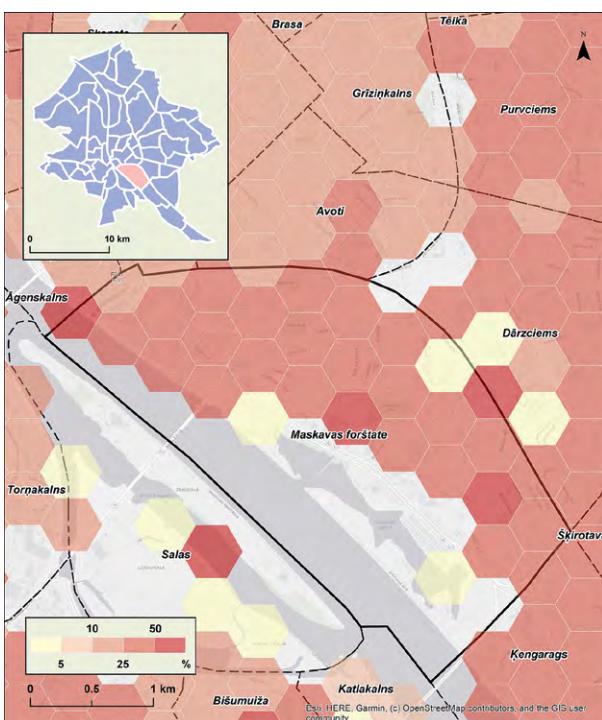
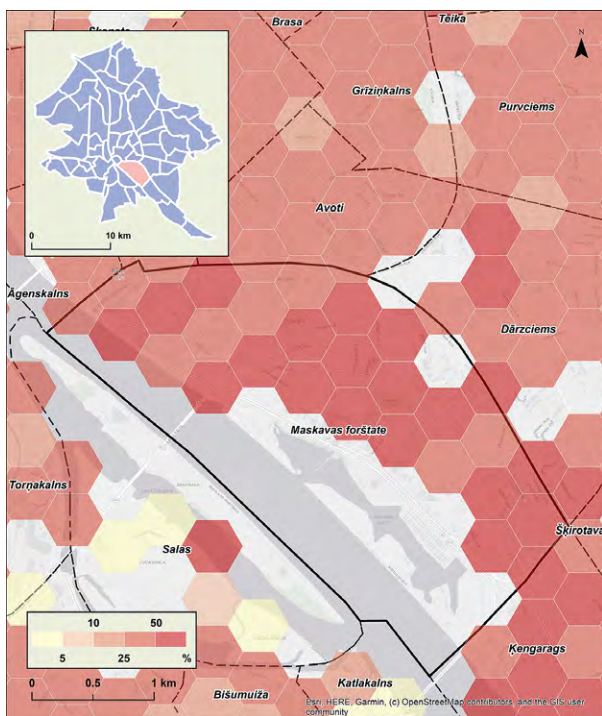
leskats Maskavas priekšpilsētas vēsturē un attīstības īpatnības

Rīgas pilsētā apkaimju robežas veidotas, ņemot vērā ielas, dzelzceļa līnijas, dabiskos šķēršļus un vēsturiskos aspektus (Ruskuls, 2014). Maskavas priekšpilsēta (saukta arī par Maskavas forštati) vēsturiski sāka veidoties 14. gadsimtā, kad aiz pilsētas vaļņiem pie Daugavas attīstījās Lastādija kā preču kuģu

izkraušanas vieta ar noliktavām, amatniecību un izkaisītām dzīvojamām mājām (Šterns, 1998). 17. gadsimtā šo vietu veidoja kā pilsētas aizsardzības sistēmu ar bastioniem, grāvjiem un dambjiem (Blūms, 2001). Tā attīstījās kā priekšpilsēta, kur atradās krievu tirgotāju apmešanās vieta un sākās ceļš uz Krieviju (Ozols, 1968). Priekšpilsētā dzīvoja ne tikai krievu, bet arī poļu, lietuviešu, ebreju tirgotāji un amatnieki. Apkaimē ir saglabājušās atsevišķas 19. gadsimtā celtās koka ēkas, bet mūsdienu apbūves pamatā ir 1813. gadā izstrādātais priekšpilsētas apbūves atjaunošanas projekts (Blūms, 2001). Kā pilsētas administratīva teritorija – otrā priekšpilsēta – tā tika izdalīta 1874. gadā, bet pēc Maskavas ceļa, vēlāk Maskavas ielas nosaukuma to sāka dēvēt par Maskavas forštati (Latvijas enciklopēdija, 2007).

Spīķeru kvartāls ir veidojies 19. gadsimta beigās, kuram blakus 1930. gadā atklāja Centrārtirgu (Linbergs, 1967). Šī Rīgas pilsētas daļa ir turpinājusi attīstīties kā rūpniecisks rajons, kurā pirms Pirmā pasaules kara atradās Kuzņecova porcelāna un fajansa fabrika, Baltijas linu manufaktūra, vairākas kokzāģētavas. Latvijas Pirmās brīvvalsts laikā tā bija vissliktāk iekārtotā un nabadzīgākā Rīgas nomale. Arī pēc Otrā pasaules kara Maskavas priekšpilsēta attīstījās kā rūpniecības un strādnieku dzīvojamais rajons, tajā atradās arī nozīmīga PSRS augstskola – Rīgas Civilās aviācijas inženieru institūts (Lazdiņa, 1968). Institūta ēkās pēc neatkarības atgūšanas izveidojās vairākas augstākās izglītības iestādes.

Vēsturiski šajā rajonā dzīvojuši dažādu tautību un reliģiju iedzīvotāji. Sākumā te apmetās tie, kurus nelaida pilsētā iekšpus vaļņiem, vēlāk te sāka dzīvot latgalieši, lietuvieši, poļi un krievi (Latvijas enciklopēdija, 2007). Tāpēc apkaimē ir saglabājušās dažādu konfesiju baznīcas un kapi. Par Maskavas priekšpilsētas simbolu ir kļuvusi 1957. gadā celtā Zinātņu akadēmija. Krasta masīvs kā dzīvojamais rajons veidojās reizē ar Salu tilta izbūvi (atklāts 1976. gadā) pagājušā gadsimta 70. un 80. gados. Rūpniecības uzņēmumu slēgšana pēc Padomju Savienības sabrukšanas mainīja rajona funkcijas. Tas galvenokārt attīstījās kā dzīvojamais, tirdzniecības pakalpojumu un izglītības rajons gar galvenajām transporta asīm – dzelzceļu, 15. trolejbusa līniju, Maskavas un Krasta ielu. Mainījies arī apkaimes iedzīvotāju sociālais un etniskais sastāvs, pieaugot latviešu īpatsvaram (sk. 9.1. attēlu). Maskavas priekšpilsētas apkaimes pievilcību veicināja 2006. gadā uzsāktā Spīķeru kvartāla pārbūve un Daugavas labā krasta promenādes izveide 2013. gadā, ko speciālisti atzina par nozīmīgu publiskās telpas projektu pilsētā (Zvirgzdiņš, 2013).

9.1. attēls. Krievu tautības iedzīvotāju īpatsvars (%) Maskavas priekšpilsētā 2000. gadā (augšā) un 2019. gadā (lejā). Avots: Centrālās statistikas pārvaldes apkopotie 2000. gada tautas skaitīšanas un 2019. gada iedzīvotāju reģistra dati sešstūra šūnu pārklājumā; kartes pamatne “OpenStreetMap” (Jānis Krūmiņš, 2023)

Tūrisma attīstība pilsēttūrisma un apkaimju attīstības kontekstā

Maskavas forštate ir tipiska vieta, kurā tūrisms attīstās atšķirīgi no tūrisma tradicionālās attīstības vēsturiskās pilsētās ar bagātu kultūrvēsturisko mantojumu. Šādu tūrisma veidu sauc par pilsētas tūrismu, jo balstās galvenokārt ne uz pilsētas vēsturiskajiem tūrisma objektiem, bet uz pilsētvidi, tās dzīvīgu, atmosfēru, speciāli izveidotiem tūrisma objektiem, atrakcijām un pakalpojumiem (Rozīte, 1999). Mūsdienās tas tiek dēvēts par nozīmīgu sociālo un ekonomisko spēku pilsētvidē. Pilsētas tūrismā iesaistās arī uzņēmumi, kas pārvalda un pārdod dažādus produktus un pieredzi (piedzīvojumu) cilvēkiem ar visdažādākajām motivācijām, vēlmēm un kultūras perspektīvām, kas veido sadarbību ar vietējo kopienu, iedzīvotājiem (Edwards, Griffin, Hayllar, 2008). Lai izprastu pilsētas tūrismu, ir nepieciešams izprast pilsētas kopējo raksturu, kontekstu, kurā šis tūrisma veids attīstās un ir iekļauts (Ashworth, Page, 2011).

Pilsētas tūrisms par pētījumu jomu kļuva pagājušā gadsimta 80. un 90. gados, kad tūrisma funkcija aizstāja rūpniecisko pilsētas funkciju, kad parādījās ar šo tūrisma veidu saistītās problēmas (Pearce, 2001; Edwards, Griffin, Hayllar, 2008; Ashworth, Page, 2011). Vienlaikus tika arī atzīts, ka tūrisma attīstība ir labs līdzeklis postindustriālo pilsētu revitalizācijai (Jansen-Verbeke, Lievois, 1999). Pilsētu tūrisms salīdzinājumā ar citiem tūrisma veidiem ir sarežģītāks, tas ir cieši saistīts ar pilsētas izpēti, tāpēc nepieciešams izprast šo pilsētas un tūrisma mijiedarbību, lai varētu piedāvāt integrētus risinājumus problēmām (Pearce, 2001). Tūrismam ir jākonkurē ar citām norisēm pilsētā par zemi un resursiem (Edwards, Griffin, Hayllar, 2008). Duglass Pīrss (Pearce, 2001) ir nosaucis vairākus pētījumu virzienus, starp kuriem minēts arī tūrisma piedāvājums, tūrisma plānošana, organizēšana un attīstība, atzīstot, ka pilsētu tūrisma pētījumos nepieciešama sistemātiska, multimēroga, integrēta pieeja, izmantojot dažādas metodes, datus, tos inovatīvi kombinējot. Gregorijs Ešvorts (*Ashworth*) un Stefans Peidžs (*Page*), arī uzsverot pilsētas tūrisma pētījumu multidisciplināro raksturu, definēja 12 pētījumu tēmas, starp kurām ir tādas kā tūrisma pārvaldība, plānošana, kultūras programmas un to attīstība, tūrisma ietekmes pētījumi (Ashworth, Page, 2011). Pilsētas tūrisms ir kompleksa parādība, kuras kompleksums pieaug, mijiedarbojoties ar kompleksām vidēm, tāpēc nepieciešama sistēmas pieeja tā izpētē (Romero-García et al., 2018). Ietekmes pētījumos nozīme ir arī tam, kā tūristi mijiedarbojas ar vietējiem iedzīvotājiem, viņu vērtību sistēmu, dzīves stilu un kvalitāti. Šīs tēmas pētnieki ir uzsvēruši nepieciešamību pēc stratēģiskākiem un saskaņotiem pētījumiem, kas rezultējas tūrisma attīstības vadlīnijās

(Edwards, Griffin, Hayllar, 2008). Liela uzmanība šādos pētījumos tiek pievērsta vietai, kas ir nozīmīga tūrisma produkta veidošanā un virzībā (Ashworth, Voogd, 1990). Mūsdienās nepieciešams novērtēt arī to, kā tūristi pārvietojas pilsētā, kā funkcionē tūrisma rajoni un kā tie mijiedarbojas ar citām vietām (Pearce, 2001).

Tūrismam pilsētās attīstoties, tika izprasta un atzīta tā nozīme ne tikai pilsētu centru atdzīvināšanā, bet arī īpašā ūdensmalu loma un izmantošana arī tūrisma vajadzībām tādās pilsētās kā Amsterdamā (Jansen-Werbeke, van de Wiel, 1995; Edwards, Griffin, Hayllar, 2008), Londonā (doku rajons *Docklands*) (Page, 1995). Tika atzīts (Richards, Wilson, 2007), ka tūrisms veicina jaunu brīvā laika un kultūras rajonu attīstību pilsētā. Lai gan vēl salīdzinoši neseno tika uzsvērts, ka tūristi ļoti intensīvi izmanto pilsētas infrastruktūru, bet salīdzinoši maz tiek radīts speciāli tūristiem, ka joprojām pastāv divi atšķirīgi skatu punkti – pilsētas loma tūrismā un tūrisms pilsētā (Ashworth, Page, 2011). Ja vēstures un kultūras mantojums pilsētās vairāk piesaista seniorus, jauni pilsētas tūrisma objekti un norises piesaista arī jaunāka vecuma cilvēkus (Edwards, Griffin, Hayllar, 2008).

Pilsētām augot un attīstoties, veidojās dažādas pilsētu attīstības teorijas un pieejas. 20. gadsimta beigās pazīstamas kļuva tādas teorijas kā jaunā urbānisma (*New Urbanism*), viedās augšanas (*Smart Growth*), urbānā ciema (*Urban Village*) teorija un inteligēntas pilsētas attīstības principi (*Principles of Intelligent Urbanism*) (Serag El Din et al., 2013). Visās šajās teorijās un pieejās nozīmīga vieta ir pilsētas iedzīvotāju kopienām un pilsētas rajoniem – apkaimēm.

Pilsētas apkaimes koncepta pamatā ir ideja par cilvēkiem ar kopēju telpu, kopīgu pieredzi un savstarpēju mijiedarbību (Haeberle, 1988). Apkaime ir neliela, bet relatīvi neatkarīga mājokļu, darbavietu, tirdzniecības, sabiedrisko vietu un to tuvākās apkārtnes teritorija, kuru iedzīvotāji un/vai nodarbinātie identificē sociālajos un ekonomiskajos procesos, dzīvesveidā un institūcijās (Serag El Din et al., 2013). Apkaime definē kā “ģeogrāfiski norobežotu pilsētas apakšrajonu, kurā iedzīvotāji izmanto kopīgus pakalpojumus, infrastruktūru un kuriem ir kopīgas intereses” (Zheng et al., 2016: 3). Tā nav nošķirta pilsētas teritorija, bet ir saistīta ar citām pilsētas teritorijām, apkaimēm. Apkaimeju lielums var būt dažāds to daudzveidīgo kontekstu un izmantojuma dēļ. Jebkura apkaime pēc savām fiziskām vai sociālām īpašībām atšķiras no citām pilsētas vietām, to iedalījums tiek izmantots statistikas vajadzībām, kā arī pilsētas administratīvo vienību izveidē. Mūsdienās daudzās lielās pilsētās pārvaldītāji un attīstītāji cenšas nodrošināt, lai iedzīvotāji vairāk uzturas savā apkaimē, tādējādi nodrošinot tās pastāvīgu dzīvīgumu (Martí et al., 2021). Urbanizācijas

rezultātā pilsētas apkaimēs attīstās dažādi brīvā laika uzņēmumi, kas ietver arī tūrisma, izklaides aktivitātes un pasākumus (Ashworth, Page, 2011).

Tūrisma rajonam pilsētas teritorijā nav jābūt kā speciāli izdalītam, labi pamanāmam rajonam, tā ir tūrisma pieredzējuma, aktivitāšu vieta, kas var būt telpiski izklaidēta vai grupēta, ar simboliem, unikālu valodu un ikonām (Ashworth, Page, 2011). Tajos liela nozīme ir kultūrai un vietas uzbūvei, kultūrvēsturiskajam mantojumam kā tūristu piesaistei. Tūristi vēro, piedzīvo pilsētas vidi un tās dažādos elementus, kļūst par šīs vides patērētājiem. Interese par pilsētu ir vienreizēja, atkarīga no modes, un, jo pilsētā ir lielāka kultūras un mantojuma daudzveidība, jo vieglāk reaģēt uz pieprasījuma maiņu (Richards, Wilson, 2006). Pilsētas tūrisma neviens īpaši neplāno, bet plāno pilsētas atdzīvināšanu, mājokļus un kultūru (Ashworth, Page, 2011). Tūrisma attīstības kontekstā tiek izvirzīta pieeja par kopienas iesaisti tūrisma pārvaldībā, tādējādi maksimizējot arī ieguvumus vietējiem un vienlaikus izvairoties no negatīvām tūrisma ietekmēm (Murphy, Murphy, 2004).

Kristofers Liderics (*Christopher Luederitz*) un līdzautori, analizējot pilsētu apkaimju attīstības ilgtermiņa principiem veltītos zinātniskos rakstus, ir izdalījuši deviņus integrētus principus. Šo principu vidū ir arī tādi kā rūpes par dzīvošanai piemērotu un dinamisku apkaimi, kas ietver centru un publisko vietu atjaunošanu; vietējās ekonomikas aktivizēšanu; vietējās iniciatīvas atbalstīšanu, kas vienlaikus prasa saglabāt un radīt unikālas kultūras iezīmes, kas atspoguļo iedzīvotāju vēsturi un ņem vērā kopienas vietas veidošanas dinamiku (Luederitz et al., 2013). Lūks Boils (*Luke Boyle*) ar līdzautoriem turpina šo domu, uzsverot, ka pilsētas attīstības stratēģijas ir jābalsta konkrētās vietas realitātē un kontekstā, tai jābalstās uz tādiem principiem kā pilsētas pārvaldība, dalībnieku līdzdalība un tirgus dinamikas izpratne (Boyle et al., 2018).

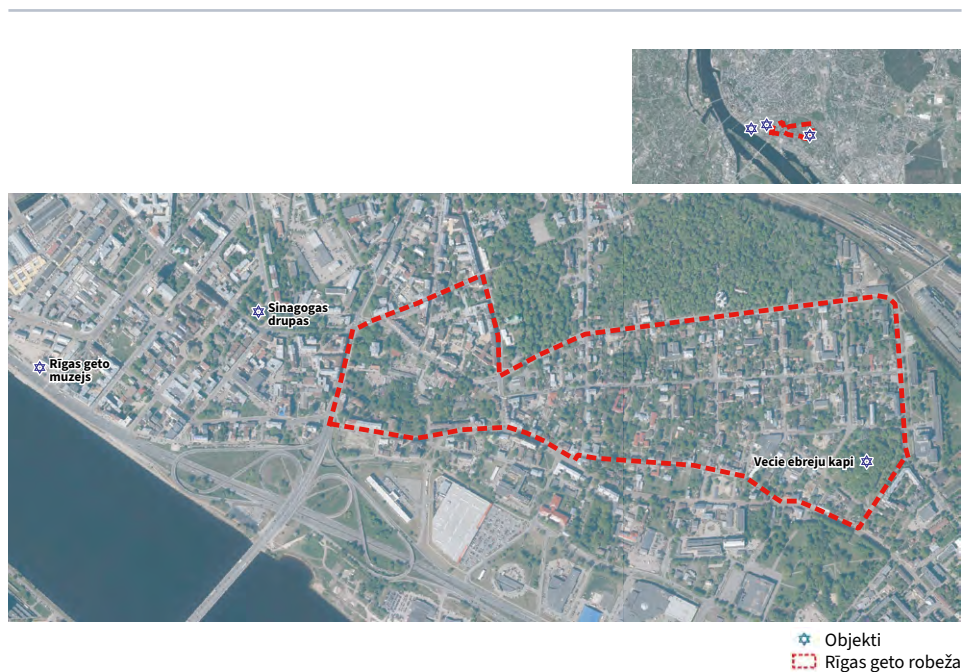
Pēdējās desmitgadēs pilsētu attīstībā, it sevišķi atsevišķu tās rajonu vai apkaimju attīstībā, tikusi izmantota radošu pilsētu ideja, izmantojot mākslu, kultūru, vietas veidošanai un virzībai. Endijs Prats (*Andy Pratt*), analizējot radošās pilsētas Apvienotajā Karalistē, uzsver četru attīstības politikas virzienu nozīmi: 1) inovācija un tīklojumi, 2) galveno kultūras notikumu attīstība, 3) atsevišķi mega projekti, 4) kopienas iesaistīšana, kuriem jāiekļaujas esošajā kultūras vidē (Pratt, 2010). Tūrisma var veidot un piedāvāt mākslas pastaigas un tūres galvenokārt nedēļas nogalēs vai citās nozīmīgās dienās. Tādējādi pamestām, novārtā atstātām apkaimēm ir iespēja no mazāk attīstītām, neizteiksmīgām vietām kļūt par dzīvīgām dažādu norišu un radošas atmosfēras vietām. Kritizējot līdzšinējo pieredzi, ka dažkārt praksē tādas vietas ir izveidotas tikai pilsētas elitei (piemēram, Vēdingas apkaime Berlīnē), kas veicina citu sociālo grupu izslēgšanu un gentrifikāciju, Dorīna Jakoba (*Doreen Jakob*)

izvirza ideju par jaunu radošās pilsētas modeli, kur nevis augšana un centralitāte ir galvenā ideja, bet vienlīdzība un iedzīvotāju iesaiste, kur radošuma veicināšana ir ne tikai pilsētas stratēģija, bet arī cilvēka tiesības, kuru ievērošanai neder lejuvērstās plānošanas iniciatīvas (Jakob, 2011).

Metodes un dati

Primāro datu ieguve notika divos posmos. Pirmajā posmā tika izmantota īsa to vietējo iedzīvotāju aptauja (Guéguen, Pascual, 2005), kurus nejauši sastapām uz ielas bijušā ebreju geto teritorijā (9.2. attēls) 2021. gada vasarā. Pavisam aptaujātas tika 44 personas vecumā no 18–85 gadiem. Aptaujāto personu vidū bija 25 sievietes un 19 vīrieši. 38 personas dzīvo bijušajā geto rajonā, bet seši intervētie strādā šajā teritorijā. 23 respondenti runāja latviešu valodā, 21 – krievu valodā.

Pētījuma otrajā posmā tika veiktas padziļinātas daļēji strukturētas intervijas ar nozīmīgāko iesaistīto pušu pārstāvjiem, jo šādas intervijas tiek

9.2. attēls. Bijušā Rīgas geto teritorijas karte. Kartes pamatne LĢIA (Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra), krāsainā ortofotokarte (Una Krutova, 2023)

atzīts par elastīgu pētījuma instrumentu neliela mēroga un gadījumu pētījumos (Drever, 1995). Intervijas notika 2022. gada pavasarī tiešsaistē (Covid-19 pandēmijas laikā) un vasarā Maskavas priekšpilsētā. Pavisam tika intervētas 16 personas, kuras pārstāvēja vairākas Rīgas domes institūcijas, vietējo iedzīvotāju kopienas, tūrisma attīstītājus, gidus un uzņēmējus (sk. 9.1. tabulu). Pirms intervijas tika saņemta rakstiska piekrišana intervijas ierakstīšanai un iegūtās informācijas izmantošanai pētījumā un pētījuma rezultātu publicēšanā. Interviju transkripti numurēti no M1 līdz M16, lai nodrošinātu respondentu anonimitāti, visi amati rakstīti vīriešu dzimtē.

9.1. tabula. Intervētie Maskavas priekšpilsētas tūrisma eksperti un viedokļu līderi

Intervētā kods	Organizācija	Amats	Saikne ar apkaimi gados
M1	Apkaimes iedzīvotāju centrs pašvaldībā	Projektu vadītājs	1
M2	Apkaimes kopienas centrs	Pašnodarbinātais	5
M3	Pašnodarbināta persona	Tūrisma gids	18
M4	Muzejs	Projektu menedžeris	17
M5	Muzejs	Direktors	3
M6	Memoriāls	Vadītājs	47
M7	Priekšpilsētas izpilddirekcija	Arhitekts	14
M8	Pašvaldības aģentūra	Direktora vietnieks	3
M9	Pašvaldības aģentūra	Vadītājs	13
M10	Pašnodarbināta persona	Tūrisma gids	10
M11	Muzejs	Tūrisma gids	4
M12	Pašvaldības plānošanas institūcija	Arhitekts	21
M13	Pašnodarbināta persona	Tūrisma gids	5
M14	Pašvaldības kultūras institūcija	Padomnieks	2
M15	Apkaimes kopienas centrs, tūrisma uzņēmums	Projektu vadītājs	7
M16	Pārtikas ražošanas, pakalpojumu uzņēmums	Uzņēmējs	13

Tūrisma attīstības līdzšinējā attīstība, problēmas, izaicinājumi un potenciāls

Pētījuma pirmajā posmā iegūtie dati apstiprināja pētnieku pieņēmumu, ka vietējie iedzīvotāji ir maz informēti par savas dzīves vietas apkaimes sarežģīto pagātņi un saistību ar holokaustu. 29 personas (divas trešdaļas) intervēto personu nezināja, ka dzīvo bijušā ebreju geto teritorijā, tikai 11 personas zināja šo vēstures faktu un aptuveni norādīja bijušā geto robežas, četras personas bija tikai daļēji informētas.

Savukārt ekspertiem (sk. 9.3. tabulu) tika uzdoti paplašināti jautājumi par apkaimes līdzšinējo attīstību, ar to saistītām problēmām un tūrisma attīstību. Speciālisti atzina, ka tas ir rajons ar lielu vēsturisko mantojumu un objektiem: "Maskačka vairāk vai mazāk slēpj to, ko daudzas apkārtnes un centrs varbūt ir zaudējuši. Tur ir tā romance, bagātīgā vēsture, bet tas viss ir tāds padrūms" (M3); ka tajā joprojām dzīvo dažādu tautību un kultūru pārstāvji, bet ka ekonomiskās attīstības līmenis šajā apkaimē ir zemāks, salīdzinot ar citām Rīgas apkaimēm: "Iedzīvotāju ienākumu, dzīves līmenis ir mazliet zemāks nekā citos rajonos" (M2); "Vispār tās ēkas ir salīdzinoši slikti būvētas. Tur bija proletariāts, Kuzņecova fabrikas strādnieki, smagie ormaņi, tas bija tāds īstens proletariāts" (M7). Uzņēmējs pat atzina, ka rajona sociālā vide neļauj izlikt ārā galdiņus viesu apkalpošanai, jo "viss, kas ārā, tiek aiznests... galdiņi, puķes, pat ķēde" (M16).

Maskavas forštates kā strādnieku rajona attīstība zināmā mērā ietekmējusi arī tās iedzīvotāju sociālo struktūru padomju periodā un pēc tam, saglabājot apkaimes tēlā negatīvas iezīmes, arī nelabvēlīgo kriminogēno situāciju: "Tas iedzīvotāju kontingents, kas tur dzīvo, jau nevarēja izvēlēties, kur dzīvos" (M10). "Maskavas priekšpilsētā jau sākotnēji tas sociālais sastāvs ir tāds stipri nekvalitatīvs... Deviņdesmitajos gados viss aizgāja tādā otrā virzienā – nelegālā alkohola tirdzniecība, prostitūcija." (M7) "Maskavas forštate joprojām ir ar psiholoģisko barjeru, tā kriminogēnā vēsture, nelatviskā vēsture, krieviski runājošais kontingents. [...] Tā nebija laba vide, kur dzīvot. Un bēdīgi slavenais 15. trolejbuss." (M3) "Deviņdesmitajos gados tas bija diezgan skarbs rajons" (M6). Daļēji šādu rajona attīstību un tēlu var skaidrot arī ar fizisko barjeru – dzelzceļa uzbērums, kas līdz šim šķīra Maskavas priekšpilsētu no pilsētas centra – "Jāmin, ka Eiropas pilsētās tā stacijas puse, kas nav uz vecpilsētu, ir tāda kā sētas puse, aiz žoga" (M8). Taču respondenti atzina, ka situācija mainās, jo mainās iedzīvotāju un nacionālais sastāvs, pieaug latviešu īpatsvars, jaunieši pārceļas uz šo rajonu: "Ir mainījies iedzīvotāju sastāvs, daudz jaunu ģimeņu" (M16).

Viedokļu līderi un eksperti uzsvēra, ka Maskavas priekšpilsētā ebreju kopienas un holokausta mantojums ir nozīmīga apkaimes vēstures sastāvdaļa, ko piedāvā iepazīt arī tūristiem. Holokausta liecības ir koncentrētas galvenokārt Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejā (un tā tuvākajā apkārtnē), kas atrodas ārpus bijušā Rīgas geto teritorijas, kas nav iezīmēta ne pilsētas vidē, ne tūrisma informācijā. Par holokaustu parādās vairāk informācijas, sevišķi pēdējos 10 gados, bet varētu būt vairāk. “Lai būtu fakti, citādi domā, ka mēs melojam, bet, ja nerunāsim par to, būs vēl sliktāk” (M10), “Var just, ka šī tēma mainās un par to tiek vairāk runāts” (R9).

Pilsētas attīstības stratēģijas kontekstā apkaimēm un to iedzīvotāju biedrībām tiek piešķirta lielāka nozīme attīstības virzienu, aktivitāšu attīstības projektu izvēlē. Pēdējo gadu norises, attīstot Rīgas Centrāltirgu kā tūrisma objektu un veidojot Lastādiju kā pilsētas radošo kvartālu, ļauj Maskavas forštatei iegūt jaunus attīstības impulsus un identitāti. Līdzšinējā tūrisma attīstība Rīgā, kur pirmspandēmijas periodā galvenais tūrisma rajons bija Vecrīga ar lielu tūristu koncentrāciju un pārtūrisma pazīmēm, novērotu vietējo iedzīvotāju negatīvā attieksme pret intensīvo tūristu plūsmu vecpilsētā un pilsētas centrā, rada priekšnoteikumus tūristu plūsmu novirzīšanai uz apkaimēm ārpus pilsētas centra. Tāda tūrisma attīstības stratēģija atbilst arī tūristu pieprasījuma maiņai, vēlmei atrast jaunas un autentiskas vietas pilsētā: “Mēs esam atraduši risinājumu, ka tagad veidojam apkaimju ceļvežus mājaslapā, nesen izveidojām jaunu par Maskavas forštati, un tad tas saturs (holokausta mantojums) tur ļoti labi ieliekas” (M9); “Maskavas forštate arī vietām ir skaista, tie tūristi būtu tur jāplūdinā, un tā apkaime jāattīsta” (M14).

Kā nozīmīgākās tūrisma un sarežģītā mantojuma vietas šajā apkaimē var minēt Centrāltirgu, Latvijas Zinātņu akadēmijas skatu platformu, Rīgas geto un Latvijas holokausta muzeju, bijušā Rīgas ebreju geto rajonu, veco ebreju kapsētu, Horālās sinagogas memoriālu. Šīs vietas tiek iekļautas tūristu gidu ekskursiju maršrutos, *Rīga Free Tour* piedāvājumā, Lastādijas radošā kvartāla aktivitātēs.

Taču lielākā daļa intervēto ekspertu atzina, ka apkaimes attīstība nav viegla un tajā ir jāsaskaras ar daudz izaicinājumiem (sk. 9.2. tabulu).

Apkopojot ekspertu viedokli par tūrisma attīstību šajā apkaimē, kā galvenās problēmas tika iezīmētas četras jomas: 1) nav izveidoti, iekārtoti apskates objekti, nav stāvvietu tūristu autobusiem, visā bijušā geto teritorijā nav ko darīt, ko redzēt; 2) trūkst tūrisma informācijas, tai skaitā par holokausta mantojumu, informācijas stendu, norāžu; 3) nav izveidota nepieciešamā tūrisma infrastruktūra, ērtības, pakalpojumi, to skaitā ēdināšanas pakalpojumi; 4) grūti pa visu bijušo geto teritoriju pārvietoties ar automašīnu, vēl grūtāk ar tūristu autobusu.

9.2. tabula. Galvenās problēmas, izaicinājumi Maskavas priekšpilsētas kā pilsētas apkaimes un tūrisma attīstībai

Respondenta atbilde	Respondents
<i>Tā joprojām lielākoties ir nesakopta vide, ne pārāk pievilcīga drošības ziņā, rajons, kam gandrīz nav savas identitātes</i>	M5
<i>Tas ir viens no atpalikušākajiem rajoniem Rīgā</i>	M4
<i>Nav radošo kvartālu, nav servisu, nav uzņēmējdarbības centra. Apkaimi, lai cik liels ir tās potenciāls, šobrīd neizmanto, nav arī pilsētai nekādas stratēģijas, nosprausti mērķi</i>	M3
<i>Nav priekšstata, ko domā Rīgas tūrisma aģentūra no tāda pilsētas tēla veidošanas viedokļa, tieši mūsdienu tēla veidošanas</i>	M7
<i>Rajons ap Salu tiltu ir vieta, kuru mēs varētu padarīt par līdzīgu vēstniecības rajonam</i>	M8
<i>Maskavas priekšpilsēta ir apbūves aizsardzības teritorija. Bet tomēr mūsdienās tā tomēr ir populāra vieta un tas iespaids un prestižs mainās</i>	M12
<i>Par brīnumu, Maskavas foršate nav tik kriminogēns rajons, kā ir pieņemts uzskatīt</i>	M1

Attieksme pret sarežģītā mantojuma saglabāšanu, attīstīšanu, vietu iezīmēšanu vidē un informācijas telpā un apkaimes attīstība

Gan vietējiem iedzīvotājiem, gan pilsētas attīstītājiem ir vienota izpratne, ka šīs vietas ir jāiezīmē publiskajā telpā. 11 no 16 respondentiem atzina, ka tas noteikti ir jādara. Tikai viens respondents (M9) šaubījās par to, vai šāda aktivitāte ir labākais veids, kā izcelt šo sarežģīto mantojumu, bet respondents (M8) uzsvēra, ka nepieciešamas diskusijas pirms tam. Dziļākās diskusijās par to, kā iezīmēt šo vēsturisko teritoriju atspoguļojās vairāki viedokļi:

- Vieni uzskatīja, ka vēsturisko ebreju geto teritoriju nepieciešams iezīmēt fiziski: “Es uzskatu, ka tas būtu ļoti vērtīgi” (M6), kā līniju dabā, vai kā trotuāru citā krāsā, vai pieliekot plāksnītes pie mājām: “Varētu būt kā oranža vai dzeltena līnija, kas ved apkārt pa ielām un parāda” (M3), “Manuprāt, tā teritorija ir noteikti jāiezīmē, jo citādi izskatās, ka tas ir tāds noslēpums mūsu kolektīvajā vēsturē” (M11), “Iezīmēt vajag, ir svarīgi atrast aktivitātes, atrast vēsturē stāstu, kas piešķir jaunu nozīmi vēsturei” (M15). “Tai vietai jābūt atrodamai, atpazīstamai, izdiskutētai, cik nu vien iespējams” (M12).

- Otri ir pārliecināti, ka tas jādara citādā veidā, izmantojot informācijas centrus, veidojot atsevišķas atzīmes kartēs, maršrutos, stāstījumos, vizuālos objektos, vides mākslas objektos, gleznojumos utt.: “Nepieciešama vizualizācija” (M6), “Vajadzētu iezīmēt. Ar informāciju, informācijai svarīgākais būtu zīmēšana, citas konotācijas. Būtu skaisti, ja būtu stendi” (M10). “Ir jāatrod veids, kā to korektā veidā, neuzbāzīgi atgādināt un parādīt, kaut vai tīri ģeogrāfiski. Ar mūsdienu tehnoloģijām to diezgan neuzkrītoši var izdarīt” (M12), “Man liekas, ka noteikti digitāli vajadzētu iezīmēt... Varbūt vidē kādi objekti.” (M13)
- Daļa respondentu uzskatīja, ka pilsētā vienam rajonam nevar uzlikt tādu negatīvu tēlu, jo tad būs grūti piesaistīt attīstītājus: “Ja mēs tagad sāksim ar tādu noteiktu teritorijas iemarķēšanu, mēs radīsim negatīvu auru” (M7), “Skaidrs, ka attīstītāji negribēs, lai piemin šādas lietas” (M8); vietējie var negribēt dzīvot “geto” teritorijā, vispirms tas ir jāizrunā ar viņiem: “Ir jārunā ar sabiedrību, kas tur dzīvo un šobrīd nezina. Viņiem ir savs sakāmais šajā sarunā, vai es gribu dzīvot geto” (M8), “Mēs te tagad liksim plāksnes, vilksim robežu, ko tad viņiem domāt, ka viņi dzīvo geto teritorijā arī tagad?” (M9); “Jautājums ir, cik daudz tas geto mantojums spiež prom investīcijas, ka mēs negribam savu piecizvaigžņu viesnīcu celt uz stūra, kur ir bijušas liķu kaudzes.” (M10) Tūrisma jākonzentrējas uz tiem objektiem, kas jau pilsētā ir, jo par šādiem objektiem nebūs liela interese ilgstoši (M7, M9).
- Viens respondents (M5) pat kategoriski iebilda pret teritorijas fizisku iezīmēšanu, daži viedokļu līderi teica, ka daudz būtiskāk ir nevis iezīmēt, bet domāt par to, kā par šo sarežģīto vēsturi, notikumiem runāt, komunicēt ar dažādām tūristu grupām. Tika ieteikts to darīt, izmantojot stāstus, ilgāka vēstures posma raksturojumu, izmantojot dokumentus, informēt, izmantojot mākslu, gida profesionalitāti: “Tai informācijai nav jābūt sērīgai, traģiskai, bet vairāk caur vēsturi” (M2), “Caur ironisku nosaukumu ir labākais veids, kā stāstīt par traģēdijām. Nav ielu mākslas. Pilsētai vajag kaut ko izveidot, rekomendēt.” (M2)
- Pilsētas attīstītāji un arhitekti uzsvēra, ka pašreiz Maskavas priekšpilsētai ir piešķirts kultūrvēsturiskas teritorijas statuss, kas kavē bijušās ebreju geto teritorijas attīstību, veco namu pārbūvi un investoru piesaisti. “Tā ir kā bumba ar laika degli... Mazstāvu ēkas epizodiski pazūd, kad laika zobs sagrauž, tad saņem nojaukšanas atļauju. [...] Ja īpašnieks var būvēt tikai viena vai divstāvu ēku, tas nav nekāds business, pamazām šī teritorija atmirs” (M7). Tāpēc apkaimes attīstības interesēs nedrīkst kavēties, ja tagad netiks iezīmētas tās vietas, ēkas, objekti, netiks definēti, ko grib saglabāt, tad pēc dažiem gadiem var būt par vēlu. “Mums jau šobrīd ir jādama kategorijā, ka tur būs kaut kas cits un tas

notiks strauji. Mums būs jāspēj īsā laikā dot attīstītājam tas rāmis, kurā viņam būs jāveido tālākais projekts.” (M8)

Viens no pilsētas attīstītājiem dalījās ar savu vīziju par šī rajona attīstību, stāstot, ka tiek domāts par to, jo, mainoties pieejamībai, transporta savienojumiem, varētu celties īpašuma cena, un būtu iespējams uzreiz veidot šo pilsētas daļu ar mūsdienu plānojumu, privāto investoru un attīstītāju piesaisti, kuri “jau tur pamazām iepērk zemes gabalus” (M8). Respondents arī atzina, ka “tāda īstena pilsētas līmeņa plānošana diemžēl nenotiek. Mēs neskatāmies tādā konceptuālā līmenī – ko mēs tur gribam redzēt.” Pašreiz pilsētas pašvaldībā nav izpratnes par izmaiņām apkaimē, ir vīzija joprojām saglabāt to kā kultūrvēsturisku zonu ar sarežģītu struktūru un funkcijām, bet kā dzīvojamā zona bez attīstības un radošuma šī apkaime nav interesanta arī tūristiem. “Visu to rajonu kā baigo vērtību nevajadzētu saglabāt, ja gribam būt moderna pilsēta, tad tur kaut kas jāattīsta.” (M13)

Situācija pilsētā mainās, jo “valsts pieminekļu sargi” daļu zemāka līmeņa pieminekļu nodeva aprūpei pašvaldības līmeņa institūcijām un tagad “pilsētai pašai jādomā, kas ir svarīgs un kas nav, un kā to kopt” (M8). Pilsētplānotājs arī uzskata, ka Maskavas priekšpilsētas sarežģītā mantojuma un geto teritorijas saglabāšanas un izmantošanas problēmas nerisinās arī Rīgas Investīciju un tūrisma aģentūra. Ir nepieciešama kāda motivēta sabiedriska organizācija no malas, bet ar ilgstošu iniciatīvu, spēcīgu motivāciju, jo “tā atbilde nebūs viegla, nebūs tūlīt, būs jāklaudevē daudzkārt un pie daudzām vietām, un jāspēj šo viedokli paust vismaz nākamo piecu gadu griezumā un uzturēt to sarunu” (M8). “Es domāju, nauda nāks iekšā un spiedīs visu ārā” (M10). “Teritorijai ir liels potenciāls, vismaz skatoties īpašuma cenas. Sāk veidoties visādas interesantas lietas. Tur dziļāk mazāk, bet tajā sākumā tuvāk centram. Tas varētu būt tāds nākamais hipsterīgais rajons, kur būs tādas eiropēiskās lietas.” (M13) Lastādija kā daļa no Maskavas priekšpilsētas veidojas kā jauniešu, mākslinieku, subkultūras kvartāls (M14).

Secinājumi un priekšlikumi

Salīdzinot ar līdzīgu pētījumu rezultātiem, iesaistītās puses Maskavas priekšpilsētā atbalsta tumšā tūrisma attīstību pretstatā Griničā (Apvienotā Karaliste) veiktajam pētījumam, kur iesaistīto pušu pārstāvji nav labvēlīgi noskaņoti mantojuma izmantošanā šādā aspektā (Kenell, Powell, 2021). Lai gan pētījuma laikā respondenti vairākkārt uzsvēra, ka šī mantojuma izmantošana ir “smaga” vietējiem iedzīvotājiem: “Tas ir tāds ļoti politisks, delikāts un grūts

jautājums” (M7) un ka negatīvs rajona tēls var mazināt potenciālo attīstītāju un it sevišķi investoru interesi. Mūsu pētījuma rezultāti ir līdzīgi Ļvivā (Ukraina) veiktā pētījuma rezultātiem, kur tika konstatēts, ka vietējiem iedzīvotājiem mūsdienās ir maz atmiņu par ebreju mantojumu, ka pastāv kompleksas attiecības starp pagātnes mantojumu un šodienas vajadzībām (Corsale, Vuytsyk, 2015). Kā intervijā izteicās intervējamais M8: “Vai mums viss ķermenis (pilsēta) ir jānoklāj ar rētām? Tad man pašam ir grūti tālāk dzīvot.”

Vietējo iedzīvotāju un apkaimes kopienu pārstāvju viedoklis liecina, ka viņi labi atpazīst, komunicē par tām vietām, kuras kaut kādā veidā apkaimē jau ir iezīmētas, izceltas rajonā (piemēram, Vecā ebreju kapsēta, Horālās sinagogas memoriāls, Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs). Viņu pieredze arī liecina, ka apkaimē ir relatīvi maz tūristu, ka tie galvenokārt uzturas ārpus vēsturiskās ebreju geto teritorijas, lai gan šī vieta ir ar bagātu un daudzveidīgu mantojumu. Tūristu ir vairāk Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejā un tā apkārtnē. Tā kā tūrisma rajonā saskaras vietējo un viesu (tūristu) intereses, tad konflikta gadījumos kā primārās ir jāuzskata vietējo iedzīvotāju intereses, kuriem šī vieta ir vienīgā dzīves vieta: “Lai tas tūrisma objekts, kas tiek veidots, nenodē to potenciālu, ka pagalmā var notikt arī krāšņi svētki un spēlēt orķestris. Lai nav tā, ka visa geto teritorija tiek padarīta par kaut kādu memoriālu vietu, kurā ir bail kaut ko darīt.” (M2)

Tajā pašā laikā pilsētas attīstītāji un plānotāji atzīst, ka apkaimē ir liels attīstības potenciāls, kuru noteikti ietekmēs “*Rail Baltica*” dzelzceļa līnijas izbūve un ar to saistītā Rīgas dzelzceļa stacijas un apkārtnes pārbūve. Apkaimi attīstot, jā saglabā līdzsvars starp vēsturisko mantojumu, arhitektūras pieminekļiem un apkaimes kā dzīves vietas attīstību. Pirms veido kādus lielus attīstības, tūrisma projektus, rūpīgi ir jāizpēta, jāizprot šī sensitīvā vieta. Ideja par geto memoriāla vietas iezīmēšanu, uzturēšanu ir jāveido, balstoties arī uz vietējās apkaimes iedzīvotāju attieksmi un redzējumu. Ir nepieciešama arī plaša diskusija, iesaistot ne tikai vietējo sabiedrību, bet arī visas iesaistītās un ieinteresētās grupas. “Ar to jābūt ļoti uzmanīgiem. Vispirms būtu kaut kā neuzbāzīgi jāpapēta, jāpazondē kaut kādās aptaujās. Nedrīkstētu saukt to par geto rajonu, tas galīgi nederētu. Kaut kas cits jāizdomā, piemēram, tāda atdzimstoša vieta, kurā kādreiz bija kaut kas tāds.” (M12)

Tūrisma nozares pārstāvju un tūrisma attīstītāju viedoklis par tumšā tūrisma attīstību vairākumā ir pozitīvs, taču tiek uzsvērtā šī tūrisma veida specifika un sarežģītība. Tiek atzīts, ka nepieciešams vairāk tūristiem domātas informācijas par sarežģīto mantojumu, tostarp ar holokaustu saistīto vēsturi, bet tā jāpiedāvā nevis kā specifiska tumšā tūrisma informācija vai vietas, bet gan plašākā kontekstā, kā daļa no apkaimes kopējās vēstures. Liela nozīme

šajās iniciatīvās ir dažādām nevalstiskām organizācijām un nodibinājumiem, vietējo iedzīvotāju iesaistei. Veidojot tūrisma produktu, vēsture, it sevišķi sarežģītie vēstures notikumi, ir jāpasniedz vieglāk, izmantojot stāstu, mākslu, dažādas aktivitātes.

Apkopojot šī pētījuma rezultātus, viena no galvenajām atziņām un rekomendācijām ir tā, ka galvenais izaicinājums ir atrast vienotu skatījumu, kā šīs vietas iezīmēt, lai saglabātu upuru piemiņu un atgādinātu par drūmajiem vēsturiskajiem notikumiem, bet nepasliktinātu vietējo iedzīvotāju dzīves kvalitāti, piesaistītu attīstītājus / investorus, nodrošinātu tūristiem izglītojošu pieredzējumu un veicinātu rajona ilgtspējīgu attīstību. Vispirms vajadzētu būt skaidrai idejai par apkaimes mantojuma saglabāšanu un attīstību, pirms piesaista investorus apkaimes pārbūvei un attīstībai.

Ņemot vērā, ka rajons tuvākā nākotnē piedzīvos strauju attīstību un ekonomisko interešu spiedienu, svarīgi ir nenokavēt iespēju definēt rajona saglabājamās, izceļamās vērtības un iezīmējamās teritorijas, objektus, lai novērstu potenciālos konfliktus starp dažādu interešu grupām.

Visām iesaistītām pusēm – gan vietējiem apkaimes iedzīvotājiem, gan pilsētas un tūrisma attīstītājiem, gan uzņēmējiem, gan tūristiem – ir nepieciešams vairāk informācijas par ebreju mantojumu un notikumiem bijušajā geto teritorijā.

Tūrisma attīstībai nepietiek ar uzņēmēju iesaisti un veicināšanas pasākumiem, ir nepieciešama arī vietējo iniciatīva un ilgtermiņa aktivitātes. Apkaimes attīstībā vajadzētu izvēlēties augšupvērstās, integrētās pieejas izmantošanu. “Pilsētas dome jau dzīvīgumu neveidos. Apkaimju centri, lai sabiedrība veido pilsētu, izlemj, kā viņi grib dzīvot!” (M14)

LITERATŪRA

- Ashworth, G. J., Voogd, H. (1990). *Selling the city: Marketing approaches in public sector urban planning*. Belhaven Press.
- Ashworth, G., Page, S. J. (2011). Urban tourism research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management*, 32, 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.02.002>
- Blūms, P. (2001). Rīgas priekšpilsētu attīstība. L. Slava (red.). *Koka Rīga*. Rīga: Neputns, Latvia Nostra, 28–51.
- Boyle, L., Michell, K., Viruly, F. (2018). A Critique of the Application of Neighborhood Sustainability Assessment Tools in Urban Regeneration. *Sustainability*, 10, 1005. <https://doi.org/10.3390/su10041005>

- Corsale, A., Vuytsyk, O. (2015). Jewish heritage tourism between memories and strategies. Different approaches from Lviv, Ukraine. *Current Issues in Tourism*, 21 (5), 583–598. <https://doi.org/10.1080/13683500.2015.1103210>
- Drever, E. (1995). *Using Semi-Structured Interviews in Small-Scale Research. A Teacher's Guide*. Scottish Council for Research in Education.
- Edwards, D., Griffin, T., Hayllar, B. 2008. Urban tourism research. Developing an agenda. *Annals of Tourism Research*, 35 (4), 1032–1052. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2008.09.002>
- Guéguen, N., Pascual, A. (2005). Improving the response rate to a street survey: An evaluation of the “but you are free to accept or to refuse” technique. *The Psychological Record*, 55, 297–303. <https://doi.org/10.1007/BF03395511>
- Haeberle, S. H. (1988). People or Place. Variation in Community Leaders' Subjective Definitions of Neighborhood. *Urban Affairs Quarterly*, 23 (4), 616–634. <https://doi.org/10.1177/004208168802300408>
- Jakob, D. (2011). Constructing the creative neighborhood: Hopes and limitations of creative city policies in Berlin. *City, Culture and Society*, 1, 193–198. <https://doi.org/10.1016/j.ccs.2011.01.005>
- Jansen-Verbeke, M., van de Wiel, E. (1995). Tourist behaviour and the importance of time – space analysis. In: G. J. Ashworth, A. G. J. Dietvorst (eds). *Tourism and Spatial Transformations: Implications for Policy and Planning*. CAB International, 129–158.
- Jansen-Verbeke, M., Lievois, E. (1999). Analysing heritage resources for urban tourism in European cities. In: D. C. Pearce, R. W. Butler (eds). *Contemporary issues in tourism development*. Routledge, 81–107.
- Kennell, J., Powell, R. (2021). Dark tourism and world heritage sites: A Delphi study of stakeholder perceptions of the development of dark tourism products. *Journal of Heritage Tourism*, 16 (4), 367–381. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2020.1782924>
- Kim, S., Butler, G. (2015). Local community perspectives towards dark tourism development: The case of Snowtown, South Australia. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 13 (1), 78–89. <https://doi.org/10.1080/14766825.2014.918621>
- Latvijas enciklopēdija. (2007). Maskavas priekšpilsēta. S. Hirša u. c. (red.). *Latvijas enciklopēdija*, 4. sēj. Rīga: Valērija Belokoņa izdevniecība, 340.
- Lazdiņa, V. (1968). Maskavas rajons. V. Samsons u. c. (red.). *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*. 2. sēj. Rīga: Zinātne, 507–508.
- Lindbergs, J. (1967). Centrālais kolhozu tirgus. V. Samsons u. c. (red.). *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*. 1. sēj. Rīga: Zinātne, 292.
- Luederitz, C., Lang, D. J., Wehrden, H. V. (2013). A systematic review of guiding principles for sustainable urban neighbourhood development. *Landscape and Urban Planning*, 118, 40–52. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2013.06.002>
- Martí, P., Serrano-Estrada, L., Nolasco-Cirgueda, A., Baeza, J. L. (2021). Revisiting the Spatial Definition of Neighborhood Boundaries: Functional Clusters versus Administrative Neighborhoods. *Journal of Urban Technology*, 29 (3), 73–94. <https://doi.org/10.1080/10630732.2021.1930837>
- Murphy, P. E., Murphy, A. E. (2004). *Strategic management for tourism communities: Bridging the gaps*, 16. Channel View Publications.

- Ozols, J. (1968). Maskavas priekšpilsēta. V. Samsons u. c. (red.). *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*. 2. sēj. Rīga: Zinātne, 507.
- Page, S. J. (1995). *Urban tourism*. London: Routledge.
- Pearce, D. C. (1992). *Tourist Organizations*. Harlow, Longman.
- Pearce, D. C. (2001). An integrative framework for urban tourism research. *Annals of Tourism Research*, 28 (4), 926–946. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(00\)00082-7](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(00)00082-7)
- Pratt, A. C. (2010). Creative cities: Tensions within and between social, cultural and economic development: A critical reading of the UK experience. *City, culture and society*, 1 (1), 13–20. <https://doi.org/10.1016/j.ccs.2010.04.001>
- Richards, G., Wilson, J. (2006). Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of culture? *Tourism Management*, 27 (6), 1209–1223. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.06.002>
- Romero-García, L. E., Aguilar-Gallegos, N., Morales-Matamoros, O., Badillo-Piña, Tejeida-Padilla, R. (2018). Urban tourism: a systems approach – state of the art. *Tourism Review*, 74 (3), 679–693. <https://doi.org/10.1108/TR-06-2018-0085>
- Rozīte, M. (1999). *Pilsētas tūrisms, tā attīstība un telpiskās izpausmes Rīgā*. Promocijas darba kopsavilkums. Latvijas Universitāte.
- Ruskuls, G. (2014). *Apkaimju platformas ieviešana plānošanā un kopienu stiprināšanā: Rīgas piemērs*. Rīgas domes Pilsētas attīstības departaments. 2014. gada 7. jūnijā. <https://www.varam.gov.lv/sites/varam/files/2014-06-07-g.ruskulis-apkaimes-kopienas.pdf>
- Serag El Din, H., Shalaby, A., Farouh, H. E., Elariane, S. A. (2013). Principles of urban quality of life for a neighborhood. *HBRC Journal*, 9 (1), 86–92. <https://doi.org/10.1016/j.hbrj.2013.02.007>
- Šterns, I. (1998). Viduslaiku Rīga ārpus Rīgas. A. Caune (red). *Senā Rīga*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 342–375.
- Wright, D. W. M. (2014). *Residents' Perception of Dark Tourism Development: The Case of L5'Aquila, Italy*. PhD thesis at the University of Central Lancashire. <https://clock.uclan.ac.uk/11326/2/Wright%20Final%20e-Thesis%20%28Master%20Copy%29.pdf>
- Zheng, H. W., Shen, G. Q., Song, Y., Sun, B., Hong, J. (2016). Neighborhood sustainability in urban renewal: An assessment framework. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 44 (5), 903–924. <https://doi.org/10.1177/0265813516655547>
- Zvirgzdiņš, J. (09/08/2013). Jaunais Spīķeru kvartāls un promenāde. <https://a4d.lv/raksti/jaunais-spikeru-kvartals-un-promenade/>